

Piotr Kołakowski

Uzależnienie Egiptu przez Rzymian

Słupskie Studia Historyczne 5, 17-25

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Kolakowski

UZALEŻNIENIE EGIPTU PRZEZ RZYMIAN

Zaangażowanie Rzymu po zwycięskich wojnach z Kartaginą w konflikt wojenny z Macedonią i następnie z państwem Seleukidów spowodowało, że Egipt znalazł się w sferze politycznych zainteresowań Rzymian¹. We wschodniej części basenu Morza Śródziemnego państwo rzymskie miało do czynienia z zaawansowanymi kulturowo i ustabilizowanymi politycznie organizmami powstałymi w wyniku rozpadu imperium Aleksandra Wielkiego. U schyłku III wieku p.n.e. między największymi królestwami - Antygonidów w Macedonii, Attalidów w Pergamonie, Seleukidów w Syrii i Mezopotamii oraz Ptolemeuszów w Egipcie - panowała równowaga sił. Wobec monarchii hellenistycznego Wschodu Rzymianie prowadzili specyficzną politykę, polegającą na popieraniu państw słabszych przeciw silniejszemu. Takimi sojusznikami Rzymu były Pergamon i Rodos, a później także w pewnym sensie Egipt².

W 203 r. p.n.e. królowie Macedonii Filip V i Syrii Antioch III zawarli tajne porozumienie w sprawie podziału pozaegipskich posiadłości Ptolemeuszów. Szczegóły tego układu nie są nam znane, jednak nie ulega wątpliwości, że dawał on wolną rękę Antiochowi w Celesyrii, Fenicji i Palestynie, natomiast Filip miał przejąć tereny ptolemejskie w Azji Mniejszej i na wyspach Morza Egejskiego³. Sojusz ten był konsekwencją kryzysu władzy w państwie Lagidów po śmierci Ptolemeusza IV, którego następcą został pięcioletni Ptolemeusz V Epifanes. Rywalizacja o władzę w imieniu młodego króla doprowadziła do dramatycznych wydarzeń w kraju, które chcieli wykorzystać wrogowie Egiptu⁴.

Sukcesami militarnymi koalicji oprócz Egiptu poczuły się także zagrożone Pergamon, Rodos i Ateny, które zwróciły się o pomoc do Rzymian. Dopiero po klęsce wojsk egipskich w bitwie pod Panion legaci rzymscy zgłosili protest wobec Antiocha III, a Filipowi nakazali wycofanie się z ptolemejskich posiadłości w Azji Mniejszej⁵.

W 200 r. p.n.e. Rzym wystąpił przeciw Macedonii, którą pokonał w bitwie

pod Kynoskefalai, a potem rozpoczął wojnę z państwem Seleukidów w obronie miast greckich. W wyniku klęski poniesionej przez Syrię pod Magnezją, Antioch III został zmuszony do zawarcia traktatu pokojowego w Apamei w 188 r. p.n.e. Zarówno w układzie z Antiochem III, jak i w porozumieniu podpisanym w 196 r. p.n.e. z Filipem V, pominięto interesy Ptolemeuszów⁶. Zwycięstwa w obu tych wojnach uczyniły państwo rzymskie największą potęgą basenu Morza Śródziemnego.

W 169 r. p.n.e. doszło do wybuchu wojny między Egiptem a Syrią. Działania militarne zostały wszczęte przez wojska ptolemejskie, których głównym celem było odzyskanie Celesyrii i Palestyny. Armia Ptolemeusza VI została rozbita i Antioch IV przystąpił do oblężenia Aleksandrii⁷. W momencie wybuchu wojny obie strony wysłały swe poselstwa do Rzymu, który jednak ze względu na kolejną wojnę z Macedonią nie podjął żadnej skutecznej interwencji. Dopiero po zwycięstwie legionów rzymskich pod Pydną przybył do Egiptu legat Gajusz Popiliusz Laenas z zadaniem zakończenia konfliktu. Na przedmieściu Aleksandrii, Eleusis, wręczył Antiochowi pismo, w którym senat żądał opuszczenia terenów zajętych w trakcie działań wojennych⁸. Rozmowy w Eleusis stanowiły istotną cezurę w dziejach Egiptu, gdyż otwierały okres interwencji Rzymu w sprawę tego kraju⁹.

Dzięki poparciu rzymskiemu dynastia Ptolemeuszów zdołała utrzymać się przy władzy za cenę uznania protektoratu. Ingerencje w wewnętrzne sprawy Egiptu prowokowali sami członkowie dynastii, którzy wciągali państwo rzymskie w swoje konflikty, działając w ten sposób wbrew żywotnym interesom kraju¹⁰.

W czasie wojny z Antiochem IV doszło w Egipcie do wykształcenia się współrządów braci Ptolemeusza VI, Filometora i Ptolemeusza VIII o przydomku Euergetes II, co przyczyniło się do dalszego osłabienia politycznego państwa. Po kilku latach rywalizacji, wzajemnych wypędzeń i interwencji w Rzymie doszło wiosną 163 r. p.n.e. do podziału monarchii Lagidów. Ptolemeusz VI panował nad Egiptem i Cyprzem, a jego młodszy brat nad Cyrenajką¹¹.

W 162 r. p.n.e. Euergetes II, nie akceptując ówczesnego porządku politycznego, interweniował w Rzymie na rzecz oderwania Cypru oraz dążył za wszelką cenę do zerwania sojuszu między republiką a Filometorem. Senatorem rzymscy przychyliłi się do jego planów, chcąc w ten sposób wykorzystać kolejną nadarżającą się okazję do osłabienia państwa egipskiego¹². W tym celu wysłani zostali do Egiptu dwaj posłowie: Tytus Torkwatus i Gnejusz

Merula¹³, którym Ptolemeusz VI oświadczył, że nie zgadza się na żadne zmiany terytorialne i uważa nadal za ważny układ z 163 r. p.n.e. Za swoją niezależną postawę zapłacił utratą tytułu przyjaciela i sprzymierzeńca ludu rzymskiego, ale nie pociągnęło to interwencji wojskowej¹⁴.

Gdy w 156 r. p.n.e. Ptolemeusz VI Filometor próbował pozbyć się brata organizując spisek na jego życie, Euergetes II, chcąc zabezpieczyć się na przyszłość, sporządził testament, w którym w razie swej bezpotomnej śmierci zapisywał Cyrenajkę Rzymianom¹⁵.

W wyniku śmierci Ptolemeusza VI Filometora w bitwie nad rzeką Oinoparas władzę w Egipcie objęła jego żona i siostra Kleopatra II, która próbowała rządzić w imieniu swego syna Ptolemeusza VII, ale ludność Aleksandrii wymusiła na niej powrót Euergetesa i zawarcie z nim małżeństwa. W dniu uroczystości ślubnych nowy władca kazał zamordować swego królewskiego bratanka nie chcąc mieć w przyszłości konkurentów do władzy¹⁶.

Zarówno Ptolemeusz VIII, jak i Kleopatra II nie zamierzali dzielić się władzą. W 132 r. p.n.e. królowa zdołała chwilowo pozbawić tronu swego małżonka, co spowodowało interwencję senatu rzymskiego, który wysłał do Egiptu poselstwo pod przewodnictwem Scypiona Emilianusa, aby na miejscu zapoznał się z sytuacją i załagodził spory między małżonkami¹⁷.

Walki między członkami królewskiej rodziny, które wypełniły niemal całe panowanie Euergetesa II, nie doprowadziły jednak do dalszego uzależnienia państwa egipskiego od Rzymu, ponieważ w tym czasie Rzymianie zajęci byli swoimi wewnętrznymi problemami związanymi z działalnością braci Grakchów oraz wojną w Hiszpanii.

Po śmierci Ptolemeusza VIII Euergetesa rządy nad Egiptem i Cyprzem objął Ptolemeusz IX Soter II, który w 107 r. p.n.e. został pozbawiony władzy przez swojego brata Ptolemeusza X Aleksandra I. Zgodnie z praktyką poprzedników ten z Ptolemeuszów, który przegrywał rywalizację o Egipt, obejmował panowanie nad Cyprzem. Ptolemeusz IX powrócił do Aleksandrii dopiero po udanej kampanii wojennej rozpoczętej w 88 r. p.n.e.¹⁸

Śmierć Aleksandra I w czasie działań militarnych wiosną 87 r. p.n.e. omal nie skończyła się włączeniem Egiptu do Imperium Rzymskiego. Spowodować to miał rzekomo pozostawiony przez niego testament, w myśl którego po bezpotomnej śmierci monarchy władzę nad królestwem przejąłby Rzym. Zapis ten miał stanowić zabezpieczenie dla rzymskich finansistów, którzy pomagali mu w odzyskaniu władzy. Istnienie owego testamentu było i jest mocno wątpliwe, niemniej dałoby Rzymianom doskonały pretekst do zajęcia Egiptu¹⁹.

Okazja ta nie została jednak przez nich wówczas wykorzystana, bowiem w Rzymie toczyła się zacięta walka o władzę między Mariuszem i Sullą i obawiano się, że ten kto zdobędzie Egipt uzyska decydującą przewagę nad przeciwnikiem.

Ptolemeusz IX Soter II nie pozostawił po sobie męskiego spadkobiercy. Rządy w kraju Lagidów objęła jego córka Berenika, której Sulla przeznaczył na małżonka jej pasierba, a swego protegowanego, Ptolemeusza XI Aleksandra II. Znalazł się w Aleksandrii nowy władca zawarł małżeństwo z Bereniką, po czym kazał ją zamordować, co wywołało zamieszki w stolicy, w których król zginął po trzytygodniowym panowaniu²⁰.

W latach sześćdziesiątych polityka Rzymian wobec Ptolemeuszów uległa zmianie nie z powodu osłabienia pozycji Egiptu, ale zmian w układzie sił rządzących republiką. Stronnictwo popularów, zreorganizowane w tym czasie głównie za sprawą Cezara i Krasusa, niechętnie patrzyło na wzrastającą potęgę wojskową Pompejusza i pragnęło samo zdobyć Egipt, który miał stać się podporą ich władzy. W tym celu wysunięto wówczas tezę, że król Ptolemeusz Auletes panuje w Egipcie bezprawnie, gdyż państwo to zostało w testamencie zapisane Rzymowi przez Aleksandra I²¹. Posługując się więc pogłoską o rzekomym zapisie, trybuni ludowi wystąpili w 65 r. p.n.e. z wnioskiem o uchwalenie wyprawy przeciw Egipcjowi w celu usunięcia króla i zamiany Egiptu na prowincję rzymską. Dowództwo w tej wojnie miało zostać powierzone Juliuszowi Cezarowi. Nie brakowało także innych kandydatów na wodza armii, która włączyłaby państwo Ptolemeuszów do Rzymu, jednak istniejąca jeszcze wśród stronnictw rzymskich równowaga sił i zdecydowana niechęć senatu do aneksji spowodowały, że do niej nie doszło. Cała *nobilitas*, a wraz z nią Cyceyron i Katulus namiętnie zwalczali ten projekt, uważając planowaną wojnę za niesprawiedliwą, mającą na celu zagarnięcie majątku króla egipskiego²².

Rzymianie urażeni faktem, że ich kandydat Aleksander II nie utrzymał się przy władzy, długi czas nie uznawali Ptolemeusza XII Auletesa, dlatego musiał się opłacać przywódcom stronnictw, aby uzyskać ich przychyłność i zmienić stosunek senatu rzymskiego do siebie. Ostatecznie, po długich zabiegach, olbrzymich łapówkach wypłacanych wpływowym ludziom w Rzymie i osobistych zabiegach Cezara, który w 59 r. p.n.e. pełnił urząd konsula, uznano Auletesa za króla, sprzymierzeńca i przyjaciela ludu rzymskiego²³.

Nowe podatki nakładane w celu uzyskania środków na łapówki dla dostojników rzymskich i bierność Auletesa wobec zajęcia w końcu 59 r. p.n.e. Cypru przez Rzymian spowodowały nienawiść do republiki i tych, którzy się

jej nazbyt jawnie wysługiwali. Król musiał opuścić Egipt i udał się do Rzymu, gdzie zaczął zabiegać o pomoc w odzyskaniu tronu²⁴.

Sprawę Ptolemeusza XII próbował wykorzystać Pompeusz, który czuł się zagrożony sukcesami militarnymi Cezara w Galii i sam myślał o nowej wyprawie wojennej. Jednak jego oponenty nie dopuścili do zorganizowania ekspedycji egipskiej. Ostatecznie Auletosowi udało się zjednać i nakłonić do udzielenia pomocy bliskiego współpracownika Pompejusza, namiestnika prowincji Syrii, Gabiniusza, którego przy pomocy wielkich sum skłonił do zaatakowania nie Partów, lecz Aleksandrii²⁵.

Po opanowaniu kraju Ptolemeusz XII rozpoczął swoje rządy od represji wobec tych osób, które go zwalczały, między innymi skazując na śmierć własną córką Berenikę sprawującą władzę w czasie jego nieobecności. Gwarantami jego rządów byli rzymscy żołnierze pozostawieni w Egipcie przez Gabiniusza. Zdobył się także na oryginalny pomysł powierzenia stanowiska diojkety Rzymianinowi Rabiriuszowi Postumusowi, który był jego wierzycielem, aby sam dopilnował realizacji zobowiązań. Jednak działalność Rabiriusza wywołała zamieszki wśród ludności i król musiał go uwięzić²⁶. W konflikcie między Pompeuszem a Cezarem dwór egipski opowiedział się po stronie pierwszego wspierając go 60 okrętami²⁷, 500 żołnierzami z oddziałów pozostawionych przez Gabiniusza i dostawami zboża²⁸.

Pompeusz uciekając przed Cezarem po klęsce poniesionej pod Farsalos dotarł do Egiptu, u którego wybrzeży został zamordowany przez doradców młodego króla Ptolemeusza XIII, toczącego właśnie wojnę domową ze swą siostrą i współwładczynią Kleopatą VII. Pomysłodawcą zgładzenia Pompejusza był retor Teodotos z Samos, który przedstawił swój plan dowódcy armii Achillesowi i eunuchowi Potejnosowi na specjalnie zwołanej naradzie w Peluzjum. Decyzja ta podyktowana była chęcią pozyskania przychylności Cezara²⁹, który jednak po przybyciu do Aleksandrii uczcił w godny sposób śmierć swego wielkiego przeciwnika.

W trwającym konflikcie dynastycznym Cezar opowiedział się po stronie Kleopatry, jednocześnie nakazując Ptolemeuszowi XIII rozwiązanie armii, pojednanie się z siostrą i spłacenie pozostałego długu zaciągniętego przez jego ojca, Auletosa³⁰. Arbitralny sposób w jaki został rozstrzygnięty ten spór spowodował w konsekwencji wybuch powstania antyrzymskiego podsycanego przez króla i jego młodszą siostrę Arsinoe.

Cezar z Kleopatą, która została jego kochanką, został uwięziony w dzielnicy pałacowej obsługanej przez wojska Ptolemeusza oraz ludność cywilną

i dopiero po kilku miesiącach uwolnił go przybywający z odsieczą Mitrydates Pergamoński i żydowski wielmoża Antypater. Ostateczne rozwiązanie konfliktu przyniosła bitwa, do której doszło w pobliżu jednej z zachodnich odnóg Nilu. Wówczas oddziały rzymskie zaatakowały obóz królewski, a Ptolemeusz XIII zginął w nurtach rzeki przy próbie ucieczki. W tej sytuacji rządy w kraju objęła Kleopatra, która sprawowała je w imieniu swojego nowego męża i młodszego brata Ptolemeusza XIV³¹.

Cezar opuścił Egipt latem 47 r. p.n.e. pozostawiając tam trzy legiony mające zabezpieczać ustalony przez niego porządek. Obecność tak liczного garnizonu faktycznie jednak oznaczała okupację kraju. Cezar nie posunął się do bardziej radykalnego rozwiązania, jakim byłoby sprowadzenie Egiptu do roli prowincji rzymskiej. Nie uczynił tego, jak pisze Swetoniusz, „obawiając się, aby kiedyś pod zuchwałym namiestnikiem nie stał się zarzewiem wojny domowej”³².

Dlatego Egipt otrzymał status państwa klienckiego. W połowie 46 r. p.n.e. Kleopatra udała się z oficjalną wizytą do Rzymu. Celem podróży miało być odnowienie przyjaźni i sojuszu z państwem rzymskim. Nie był to jednak jedyny powód, dla którego królowa zdecydowała się odbyć tę podróż. Zdawała sobie bowiem sprawę, iż wszelkie decyzje dotyczące jej kraju zapadać będą nad Tybrem, a nie w Aleksandrii. Kleopatra powróciła do Egiptu po dwóch latach, już po śmierci Cezara, która zmieniła całkowicie jej sytuację. Na miejscu kazała skrytobójczo zabić swego męża-brata i rozpoczęła panowanie w imieniu nowego współwładcy Cezariona, syna Cezara, który miał rządzić jako Ptolemeusz XV³³.

Po okresie wojen domowych, z których zwycięsko wyszli Antoniusz i Oktawian, Kleopatra stanęła w obliczu nowego konfliktu, który miał się rozegrać między cezarianami. Po bitwie pod Filippi w 42 r. p.n.e. przypadła Antoniuszowi władza nad zrujnowaną kontrybucjami Azją Mniejszą. Przystąpił on wówczas do reorganizacji prowincji wschodnich i terenów do nich przyległych. Kleopatra, jako władczyni państwa klienckiego, przybyła w 41 r. p.n.e. na wezwanie Antoniusza do Tarsu w Cylicji, gdzie miała wyjaśnić swoją dwuznaczną postawę podczas rozprawy triumwirów z obrońcami republiki. Do dziś nie wyjaśnione pozostaje to, czy Antoniusza przekonaly przytoczone przez nią na swą obronę argumenty, czy też uległ czarowi jej osoby. Bardziej prawdopodobna jest ta druga teoria, bowiem związek tej pary przetrwał wiele lat³⁴. Antoniusz spędził na prośbę Kleopatry zimę 41/42 r. p.n.e. w Aleksandrii, a następnie rozpoczął przygotowania do wojny z pań-

stwem partyjskim. Prowadził ją ze zmiennym szczęściem. Zdawał sobie sprawę z tego, że aby odnieść zwycięstwo nad Partami, a później także nad Oktawianem, potrzebna mu będzie pomoc finansowa i zbrojna Egiptu. Dlatego Antoniusz przeprowadzając reorganizację prowincji rzymskiego Wschodu ze względów politycznych i osobistych wzmocnił Egipt przyłączając do niego Cypr, część Cylicji, Kyrenę, część Krety, południową Syrię i środkową część wybrzeża fenickiego. Powiększenie terytorialne państwa egipskiego było w sposób oczywisty formą rekompensaty za ponoszone przez nie ciężary z tytułu przygotowań do kolejnej wojny z Partami i Oktawianem³⁵.

Po problematycznym zwycięstwie nad Partami w 34 r. p.n.e. wbrew wszelkim rzymskim tradycjom Antoniusz odbył triumf w Aleksandrii. W czasie tych uroczystości Kleopatra została ogłoszona królową królów, Cezarion królem królów, zaś dzieci Antoniusza i Kleopatry otrzymały królestwa wyodrębnione z obszarów rzymskiego Wschodu i terenów, które dopiero trzeba było zdobyć. Wydarzenia te stały się okazją do podjęcia przez Oktawiana wielkiej akcji propagandowej, która miała przygotować nową wojnę domową³⁶.

Wzajemne pretensje i oskarżenia przerodziły się wreszcie w otwarty konflikt. Po zwycięskiej bitwie pod Akcjum we wrześniu 31 r. p.n.e. Oktawian w sierpniu roku następnego wkroczył do Aleksandrii. Na wieść o porażce legiony syryjskie oraz oddziały stacjonujące w Kyrene odmówiły Antoniuszowi posłuszeństwa. Na skutek tych wydarzeń popełnił samobójstwo. Kilkanaście dni później odebrała sobie życie również Kleopatra, gdy po pertraktacjach z Oktawianem zdała sobie sprawę, iż nie utrzyma się przy władzy. Nie jest wykluczone, że królowa w końcowym okresie swojego życia dystansowała się od Antoniusza, chcąc zachować za wszelką cenę niezależność państwa i przekazać rządy nad nim swym dzieciom³⁷. Po śmierci Antoniusza i Kleopatry ich potomstwem zaopiekowała się jego była żona, Oktawia, natomiast Cezarion został uznany za osobę niebezpieczną i stracony z polecenia Oktawiana.

Po zlikwidowaniu dynastii ptolemejskiej Oktawian uczynił Egipt prowincją Imperium Rzymskiego³⁸ i zdając sobie sprawę, iż nowo przyłączone tereny mogą stać się terenem działania jego oponentów, osobiście nadzorował rządy wybranego przez siebie *prefecta*. Bezpośrednia jurysdykcja jaką Oktawian objął Egipt, a także pozbawienie go jakiegokolwiek autonomii sprowadziła nową prowincję do roli prywatnej domeny³⁹.

Przypisy

1. Kontakty Ptolemeuszów z Rzymem sięgają 273 r. p.n.e., kiedy Ptolemeusz II wysłał do Rzymu poselstwo w celu nawiązania stosunków dyplomatycznych. Były to lata sukcesów państwa rzymskiego w wojnie z Pyrrusem, które musiały zwrócić uwagę na nową potęgę na Zachodzie. Kiedy w czasie pierwszej wojny punickiej Kartagina prosiła Ptolemeusza II o pożyczkę w wysokości 2000 talentów, król odmówił powołując się na przyjaźń z Rzymem. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*. T. 3, Warszawa 1992, s. 160; por. A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs 332 BC - AD 642*. Berkeley and Los Angeles 1996, s. 27
2. Zob. M. Cary, H. H. Scullard, *A History of Rome down to the Reign of Constantine*. London 1954; cyt. za wyd. polskie: *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*. T.1. Warszawa 1992, s. 297-300
3. Zob. E. G. Turner, *Ptolemaic Egypt*, W: *Cambridge Ancient History* (wyd. 2), t. 7, cz. 1. Cambridge 1984, s. 558; także B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 259
4. Zob. A. K. Bowman, m. cyt.
5. Zob. E. G. Turner, dz. cyt. s. 560; por. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s.160
6. Zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 29
7. Tamże, s. 31 n.; por. M. Cary, H. H. Scullard, dz. cyt. t. 1, s. 325
8. Główne świadectwa dziejopisów rzymskich odnośnie do żądań Senatu. Zob. Polibiusz, *Dzieje XXXIX*, 27, przekł. S. Hammer, t. 1, Wrocław 1957; Appian z Aleksandrii, *Historia Rzymska XI*, 66, przekł. L. Piotrowicz, t. 1, Warszawa 1957
9. Tak oceniają to B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 206; por. E. G. Turner, dz. cyt. s. 564
10. Zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 32
11. Zob. M. Cary, H. H. Scullard, dz. cyt. t. 1, s. 328
12. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 208; podobnie R. S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*. Leiden 1976, s.16
13. Legację tą przybliży Polibiusz, *Dzieje XXXI*, 18
14. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, m. cyt.
15. Dokument testamentyjny został wydany przez M. M. Austina, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*. Cambridge 1981, nr 230; por. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 32
16. Zob. E. G. Turner, m. cyt.; por. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 208 n.
17. Zob. M. Cary, H. H. Scullard, m. cyt.
18. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 210
19. Tamże, s. 211-215; por. Krytyczne uwagi K. Kumanieckiego, *Cyceron i jego współczesni*. Warszawa 1959, s.156-159
20. Dokładna chronologia tych wydarzeń zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 236; dramat owej Bereniki IV przybliży praca A. Świderkówny, *Siedem Kleopatry*. Warszawa 1987, s. 288 (praca choć popularnonaukowa oparta jest na wszechstronnej analizie źródeł).
21. Wieści o istnieniu testamentu króla Aleksandra nie były pozbawione pewnych cech prawdopodobieństwa. W 133 r. p.n.e. królestwo Pergamonu, a w 74 r. p.n.e. króle-

- stwo Bitynii otrzymał Rzym właśnie na mocy testamentów królów Attalosa III i Nikomedesa III, zob. K. Kumaniecki, s.157
22. Tamże, s.156-158
  23. Zob. M. Cary, H. H. Scullard, dz. cyt. s. 487
  24. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 215; por. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 33
  25. Podstawa źródłowa zob. Appian z Aleksandrii XI. 51; Gabinius wbrew woli Senatu za pomoc w odzyskaniu tronu przez Ptolemeusza XII został skazany na wygnanie. Dion Kasjusz XXXIX. 62 twierdzi, że w procesie (w 55 r. p.n.e.) dzięki poparciu Cezara i Pompejusza uniknął kary.
  26. O roli Rabiriusza Postumusa zob. A. K. Bowman, m.cyt.; por. A. Świderkówna, dz. cyt. s. 298 n.
  27. Zob. Świadeństwo Appiana z Aleksandrii, *Dzieje*, XIV, 71
  28. W tej mierze cenny przekaz J. Cezara, *O wojnie domowej*, III, 4 (przekł. polski J. Parandowski). Warszawa 1990
  29. Appian z Aleksandrii, XIV, 84
  30. Zob. stosowne świadectwo Plutarcha z Cheronei w *Żywotach sławnych mężów*, nr XLVIII: Cezar (przekł. M. Brożek, Wrocław 1977; por. A. K. Bowman, m. cyt.
  31. Zob. chronologia wydarzeń u A. K. Bowmana, dz. cyt. s. 236: także monografia G. Waltera, *Cesar*. Paris (Albin Michel) 1947 (wyd. polskie: *Cezar*. Warszawa 1983, s. 418 n.)
  32. Zob. Swetoniusz, *Boski Juliusz*, rozdz. XXXV
  33. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 217
  34. O odbiorze tego związku w opinii Rzymian zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 34 n.
  35. Por. B. Bravo, E. Wipszycka, dz. cyt. s. 217-218
  36. Triumf Kleopatry zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 36
  37. Tamże, s. 36 n.
  38. Zob. M. Cary, H. H. Scullard, dz. cyt. s. 582
  39. Zob. A. K. Bowman, dz. cyt. s. 37; dokładniejsza analiza tego procesu zob. C. Préaux, *L'attache a la terre: continuités de l'Égypte ptolémaïque a l'Égypte romaine*, W: G. Criumm, H. Heinen, E. Winter, *Das römisch - byzantinisch Ägypten*, jako t. 2 *Aegyptiaca Treverensia*, Trier 1983, s.1-5